

Συμβολισμός και Μοντερνισμός

Ευάγγελος Β. Τσακνάκης

Φοιτητική Εργασία (ΕΛΠ2880, ΑΠΚΥ)
Δολίχη, 12-2010

Περιεχόμενα:

Εισαγωγή

- i. Συμβολισμός
 - ii. Μοντερνισμός
1. Κ. Καβάφης: «Η πόλις».
 - i. Γραμματολογική προσέγγιση
 - ii. Η θεματική και αισθητική του ποιήματος
 - iii. Η ταυτότητα του ποιητικού υποκειμένου
 2. Κ. Καρυωτάκης: «Ανδρείκελα»
 - i. Γραμματολογική προσέγγιση
 - ii. Η θεματική και αισθητική του ποιήματος
 - iii. Η ταυτότητα του ποιητικού υποκειμένου
 3. Γ. Σεφέρης: «Αφήγηση»
 - i. Γραμματολογική προσέγγιση
 - ii. Η θεματική και αισθητική του ποιήματος
 - iii. Η ταυτότητα του ποιητικού υποκειμένου
 4. Σημεία σύγκλισης και διαφορές των ποιημάτων, βάσει της αισθητικής τους
 - i. Σημεία σύγκλισης
 - ii. Διαφορές

Επίλογος

Βιβλιογραφία

Εισαγωγή

Στην παρούσα μελέτη αναφέρονται τα στοιχεία του Συμβολισμού και του Μοντερνισμού και προσεγγίζονται γραμματολογικά και αισθητικά τα ποιήματα των Κ. Καβάφης: «Η πόλις»,¹ Κ. Καρυωτάκης: «Ανδρείκελα»² και Γ. Σεφέρη: «Αφήγηση».³ Στη συνέχεια, χωριστά για το κάθε ποίημα, σχολιάζεται η θεματική και η ταυτότητα του ποιητικού τους υποκειμένου. Τέλος, αναδεικνύονται τα σημεία σύγκλισης και οι διαφορές των τριών ποιημάτων, βάσει της αισθητικής τους.

i. Συμβολισμός

Ο Συμβολισμός ως αισθητικό ρεύμα εμφανίστηκε στη Γαλλία τον 19^ο αιώνα, επεκτάθηκε σε ολόκληρη την Ευρώπη και διήρκεσε έως τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.⁴ Στην Ελλάδα εμφανίστηκε την τελευταία

δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, όταν κυριαρχούσε το αίτημα του αλυτρωτισμού, η «Μεγάλη Ιδέα» και ένα γενικότερο κλίμα αναταραχής και απαισιοδοξίας.⁵

Η αφαιρετικότητα, η οποία επιτρέπει την απομάκρυνση από την πραγματικότητα, αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό του Συμβολισμού, του οποίου η ποιητική επιδιώκει να δημιουργήσει έναν άλλο κόσμο καθαρμένο από την εξωτερική πραγματικότητα.⁶ Η απαισιοδοξία, η απογοήτευση από τη ζωή και η ανία είναι χαρακτηριστικά που κληρονόμησε ο Συμβολισμός από το πνεύμα της παρακμής.⁷ Η υποκειμενική πρόσληψη της πραγματικότητας, η φαντασία, ο μύθος, το υποσυνείδητο, ο μυστικισμός και ο εσωτερισμός αποτελούν, επίσης, στοιχεία του Συμβολισμού.⁸ Η μουσικότητα, η οποία έλκει την καταγωγή της από τον Ρομαντισμό, αποτελεί το κύριο υφολογικό χαρακτηριστικό του Συμβολισμού και επιδιώκει τη συγκινησιακή και αισθητική απόλαυση της ποίησης.⁹ Τέλος, η χρήση του συμβόλου γίνεται ως εκφραστικό μέσο που απευθύνεται στις αισθήσεις του αναγνώστη ώστε να του μεταδώσει ιδέες και συναισθήματα.¹⁰

ii. Μοντερνισμός

Ο Μοντερνισμός εμφανίστηκε στην Ευρώπη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και διήρκεσε έως τα μέσα του ίδιου αιώνα. Στην Ελλάδα συσχετίζεται, όχι όμως απόλυτα, με την εμφάνιση της γενιάς του '30, η οποία διαμορφώθηκε στις ιδιαίτερες συνθήκες που προήλθαν από την Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, καθώς και από τις κοινωνικοπολιτικές και ιδεολογικές αναταράξεις των δικτατοριών του μεσοπολέμου. Η παρουσία του Μοντερνισμού στην Ελλάδα είναι αισθητή στη λογοτεχνία και μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο, την κατοχή και τον εμφύλιο.¹¹

Η μέθοδος του Μοντερνισμού συντίθεται από την υπέρβαση του ρεαλισμού, την παρουσίαση της ταυτότητας του υποκειμένου, τη χρήση του μύθου, τη μουσικότητα, την ενασχόληση με το χρόνο και την αισθητική συνείδηση.¹² Θέματα του Μοντερνισμού αποτελούν η μοναξιά, η αποξένωση, τα ψυχικά αδιέξοδα, η συναισθηματική, ψυχική και πνευματική αναπηρία του σύγχρονου ανθρώπου, καθώς και τα φαινόμενα νάρκωσης και στέρωσης.¹³ Ο ελεύθερος στίχος, ο κατακερματισμός των εικόνων, το καθημερινό γλωσσικό ιδίωμα, η δραματικότητα, η αποσπασματικότητα, τα παραθέματα, οι παραπομπές, η πολυγλωσσία, η ειρωνεία και ο δυσνόητος

⁵ Ο.π. σ. 84.

⁶ Ο.π. σ. 77.

⁷ Ο.π. σ. 73.

⁸ Ο.π. σ. 80.

⁹ Ο.π. σ. 81.

¹⁰ Ο.π. σ. 76.

¹¹ Βογιατζάκη (2009), σ. 137.

¹² Ο.π. σ. 122.

¹³ Ο.π. σ. 123.

¹ Καβάφης (1984), σ. 19.

² Καρυωτάκης, σ. 89.

³ Σεφέρης (2008), σ.σ. 168-174.

⁴ Βογιατζάκη (2009), σ.σ. 74-75.

χαρακτήρας του ποιήματος αποτελούν χαρακτηριστικά της μοντερνιστικής ποίησης.¹⁴

1. Κ. Καβάφης: «Η πόλις».

i. Γραμματολογική προσέγγιση

Ο Κ. Καβάφης (1863-1933) δημοσίευσε το ποίημα «Η πόλις» το έτος 1910, ενώ το είχε συνθέσει το 1894, στην πρώιμη περίοδο της ποίησής του, όπου οι καταβολές του Συμβολισμού είναι εμφανείς.¹⁵ Η ομοιοκαταληξία του στίχου πρώτου στίχου με τον όγδοο είναι αυστηρή, ενώ οι ενδιάμεσοι στίχοι είναι ζευγαρωτοί. Το ίδιο συμβαίνει και στο δεύτερο μέρος του ποιήματος (στιχ. 9-16). Ωστόσο, «Η πόλις» φαίνεται να πλησιάζει τον πεζό λόγο, αφού δεν τηρείται το ίδιο αυστηρά και ο αριθμός των συλλαβών. Η ποίηση του Καβάφη, μετά το 1911, εξελίσσεται σε μεγαλύτερο βαθμό λιτή και προσεγμένη.¹⁶

ii. Η θεματική και αισθητική του ποιήματος

Τα μοτίβα που κυριαρχούν στο ποίημα είναι η φυγή, «θα πάγω σ' άλλη γη, θα πάγω σ' άλλη θάλασσα», στιχ. 1, και η απαισιοδοξία, «Καινούριους τόπους δεν θα βρεις, δεν θα βρεις άλλες θάλασσες [...] Έτσι που τη ζωή σου ρήμαξες εδώ στην κόχη τούτη την μικρή, σ' όλην την γη την χάλασες», στιχ. 9-16. Η αφαιρετικότητα επιτυγχάνεται από το ποιητικό υποκείμενο το οποίο αναφέρεται γενικά σε μία πόλη, «Μια πόλις άλλη θα βρεθεί καλλίτερη από αυτή» στιχ. 2, «Η πόλις θα σε ακολουθεί. Στους δρόμους θα γυρνάς τους ίδιους. Και στες γειτονίες τες ίδιες θα γερνάς, και μες στα ίδια σπίτια αυτά θα ασπρίζεις», στιχ. 10-12. Τα χαρακτηριστικά της πόλης δεν περιγράφονται κι έτσι απομακρύνεται από την εξωτερική πραγματικότητα. Τα στοιχεία της φύσης και των ανθρώπων, «η γη, η θάλασσα» στιχ. 1, «οι δρόμοι», στιχ. 10, «οι γειτονίες» στιχ. 11, «τα σπίτια», στιχ. 12, αποτελούν σύμβολα μιας εσωτερικής πραγματικότητας, η οποία είναι υποκειμενική και παρουσιάζεται όπως προσλαμβάνεται σε μία δεδομένη στιγμή. Οι επαναλαμβανόμενες φράσεις, «θα πάγω», στιχ. 1, «δεν θα βρεις», στιχ. 9, «τους ίδιους, τες ίδιες, τα ίδια», στιχ. 11-12, προσδίδουν τη μουσικότητα στο ποίημα, όπως και η ομοιοκαταληξία του στίχου 1 «[...]σ' άλλη θάλασσα» με το στίχο 8 «[...] και χάλασα» και του στίχου 9 «[...] άλλες θάλασσες» με το στίχο 16 «[...] την χάλασες», μέσω των οποίων το ποίημα διαχωρίζεται σε δύο μέρη. Η ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία, επίσης, των ενδιάμεσων στίχων ενισχύουν τη μουσικότητα του ποιήματος.

¹⁴ Ό.π. σ. 133.

¹⁵ Ό.π. σ. 90.

¹⁶ Beaton (1996), σ. 134.

iii. Η ταυτότητα του ποιητικού υποκειμένου

Το ποιητικό υποκείμενο στο ποίημα του Κ. Καβάφη «Η πόλις» παρουσιάζεται να συνομιλεί με ένα άλλο υποκείμενο. Ωστόσο, ο λόγος του β' υποκειμένου παρουσιάζεται από το πρώτο: «Είπες, “θα πάγω σ' άλλη γη, θα πάγω σ' άλλη θάλασσα [...] που τόσα χρόνια πέρασα και ρήμαξα και χάλασα”», στιχ. 1-8. Με αυτόν τον τρόπο δίνεται η εντύπωση στον αναγνώστη ότι το α' ποιητικό υποκείμενο μονολογεί. Στο β' μισό του ποιήματος το α' υποκείμενο δίνει την απάντηση στο δεύτερο: «Καινούριους τόπους δεν θα βρεις, δεν θα βρεις άλλες θάλασσες [...] στην κόχη τούτη την μικρή, σ' όλην την γη την χάλασες», στιχ. 9-16.

2. Κ. Καρυωτάκης: «Ανδρείκελα»

i. Γραμματολογική προσέγγιση

Ο Κ. Καρυωτάκης (1896-1928) δημοσίευσε την ποιητική του συλλογή *Ελεγείες και Σάτιρες*, στην οποία περιλαμβάνεται το ποίημα «Ανδρείκελα», την παραμονή του θανάτου του, τον Ιούλιο 1928.¹⁷ Η ομοιοκαταληξία των στίχων στο «Ανδρείκελα» είναι πλεχτή και αυστηρή. Ο ποιητής είναι ο κυριότερος εκφραστής της γενιάς του '20, στην οποία ανήκουν οι μεταγενέστεροι συμβολιστές.¹⁸

ii. Η θεματική και αισθητική του ποιήματος

Ο ίδιος ο τίτλος του ποιήματος «Ανδρείκελα»¹⁹ αποτελεί συμβολιστικό στοιχείο και προιδεάζει -τον αναγνώστη για το περιεχόμενο που ακολουθεί. Στα «Ανδρείκελα» εντοπίζονται αντιφατικά σχήματα:²⁰ «σα να μένουμε ακόμη στην ανυπαρξία», στιχ. 2, «χορεύουμε, δεχόμαστε τον εμπαιγμό», στιχ. 7, «η ελπίδα κι η νεότης έννοια αφηρημένη», στιχ. 10. Στο ποίημα κυριαρχεί η αφαιρετικότητα με την απουσία της αληθοφάνειας, αφού αναφέρεται μόνο, γενικά, στο «Σκοτάδι γύρω δίχως μια μαρμαρυγή», στιχ. 3, ενώ διαφαίνεται και η υποκειμενική, στιγμιαία πρόσληψη της πραγματικότητας. Το βασικό μοτίβο του ποιήματος είναι η ανία του ανθρώπου, ο οποίος ζει ανούσια με περιορισμένες τις αισθήσεις του, «σα να μένουμε ακόμη στην ανυπαρξία», στιχ. 2, «Ανθρωποι στων άλλων μόνο τη φαντασία», στιχ. 4. Η απαισιοδοξία και η απογοήτευση από τη ζωή τονίζεται στους στίχους «Μακρινή χώρα είναι για μας κάθε χαρά, η ελπίδα κι η νεότης έννοια αφηρημένη», στιχ. 9-10. Η ανία και η απουσία πρωτοβουλίας διαφαίνεται στους στίχους «Από χαρτί πλασμένα κι από δισταγμό ανδρείκελα,

¹⁷ Πολίτης (2009), σ. 248.

¹⁸ Βογιατζάκη (2009), σ. 85.

¹⁹ Άψυχα ανθρώπινα ομοιώματα.

²⁰ «Στο έργο του Καρυωτάκη διακρίνεται μια ασυνήθιστη πυκνή χρήση των αντιθετικών σχημάτων». Βλ. Καψωμένος (1990), σ. 136.

στης Μοίρας τα δυο τυφλά χέρια, χορεύουμε, δεχόμαστε τον εμπαιγμό, άτονα κοιτώντας, παθητικά, τ' αστέρια», στιχ. 5-8, ενώ η ανθρώπινη ύπαρξη γίνεται αντιληπτή όταν: «Άλλος δεν ξέρει ότι βρισκόμαστε, παρά όποιος πατάει επάνω μας καθώς διαβαίνει», στιχ. 11-12, και «ω! κι αν δεν ήταν στην ψυχή ο πραγματικός πόνος μας, για να λείπει ότι υπάρχουμε ακόμα», στιχ. 15-16. Η πλεκτή ομοιοκαταληξία, τέλος, εξασφαλίζει τη μουσικότητα του ποιήματος.

iii. Η ταυτότητα του ποιητικού υποκειμένου

Το ποιητικό υποκείμενο στα «Ανδρείκελα» εκπροσωπεί μία συλλογικότητα, αφού χρησιμοποιεί το α' πληθυντικό πρόσωπο: «Σα να μην ήρθαμε ποτέ [...]», στιχ. 1, «χορεύουμε, δεχόμαστε τον εμπαιγμό», στιχ. 7, «[...] για να λείπει ότι υπάρχουμε ακόμα...», στιχ. 16». Με αυτόν τον τρόπο, το ποιητικό υποκείμενο επιχειρεί να δώσει κοινωνική διάσταση στην απαισιοδοξία, την ανία και την απογοήτευση από τη ζωή.

3. Γ. Σεφέρης: «Αφήγηση»

i. Γραμματολογική προσέγγιση

Η «Αφήγηση» του Γ. Σεφέρη (1900-1971) ανήκει στη συλλογή *Ημερολόγια Καταστρώματος Α*, η οποία εκδόθηκε το 1940, σε μία εποχή κρίσιμη, στην αρχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.²¹ Η «Αφήγηση» χαρακτηρίζεται από ελευθερία στίχου, ενώ η ποιητική πλησιάζει τον πεζό καθημερινό λόγο. Ο Γ. Σεφέρης είναι μοντερνιστής ποιητής²² και από τους κυριότερους εκπροσώπους της γενιάς του '30.²³

ii. Η θεματική και αισθητική του ποιήματος

Στο ποίημα κυριαρχεί η μοναξιά και τα ψυχικά αδιέξοδα του σύγχρονου ανθρώπου, «Αυτός ο άνθρωπος πηγαίνει μόνος του, κανείς δεν ξέρει να πει γιατί», στιχ. 1-2, «Άλλοι τον άκουσαν να μιλά μοναχό καθώς περνούσε», στιχ. 16-17. Ο άνθρωπος έχει συμπαρασυρθεί από την εξέλιξη της τεχνολογίας και είναι ψυχικά ανάπηρος να αγαπήσει, «κάποτε νομίζουν πως είναι οι χαμένες αγάπες σαν αυτές που μας βασανίζουν τόσο στην ακροθαλασσιά το καλοκαίρι με τα γραμμόφωνα», στιχ. 3-5, ενώ ακόμη και ο ίδιος κατέληξε σαν «μηχανή μιας απέραντης οδύνης που κατάντησε να μην έχει σημασία», στιχ. 14-15.

Ο ρεαλισμός υπερβαίνεται στο ποίημα, αφού, το ποιητικό υποκείμενο απομακρύνεται από την περιγραφή της εξωτερικής πραγματικότητας και

εστιάζει σε εσωτερικές πτυχές του ανθρώπου. Η ταυτότητα του υποκειμένου στο ποίημα παρουσιάζεται ως ένας άνθρωπος που αντιπροσωπεύει τους σύγχρονους ανθρώπους της εποχής: «Τον συνηθίσαμε είναι καλοβαλμένος και ήσυχος», στιχ. 24, και «Τον συνηθίσαμε δεν αντιπροσωπεύει τίποτε, σαν όλα τα πράγματα που έχετε συνηθίσει», στιχ. 18-19. Η ενασχόληση με τον χρόνο επιτυγχάνεται μέσα από τους στίχους: «γυναίκες που γερνούνε δύσκολα», στιχ. 7-8 και «για σπασμένους καθρέπτες πριν από χρόνια», στιχ. 18. Οι επαναλαμβανόμενες παρομοιώσεις: «σαν αυτές που μας βασανίζουν τόσο», στιχ. 4, «σαν ανοιξιάτικες κομμένες παπαρούνες», στιχ. 10, «σαν τις ιτιές στην ακροποταμιά που βλέπεις απ' το τρένο», στιχ. 26-27, και «σαν όλα τα πράγματα που έχετε συνηθίσει», στιχ. 29, δημιουργούν μία μουσικότητα στο λόγο, όπως και η συχνή επανάληψη του αναφορικού επιρρήματος «που».

Ο στίχος είναι ελεύθερος, η γλώσσα καθημερινή και πλησιάζει τον πεζό λόγο, αφού δεν τηρείται ο κανόνας της ομοιοκαταληξίας. Το παρελθόν του ανθρώπου παρουσιάζεται κατακερματισμένο, «για σπασμένους καθρέπτες πριν από χρόνια, για σπασμένες μορφές μέσα στους καθρέπτες», στιχ. 18-19.

iii. Η ταυτότητα του ποιητικού υποκειμένου

Το ποιητικό υποκείμενο στην «Αφήγηση» περιγράφει ένα πρόσωπο: τον σύγχρονο άνθρωπο, ο οποίος αποξενώθηκε από τους άλλους ανθρώπους και είναι ψυχοπνευματικά ανάπηρος. Στην περιγραφή του, αρχικά, ενσωματώνει και τον εαυτό του στη συλλογικότητα, η οποία εκπροσωπείται από το περιγραφόμενο πρόσωπο, «τον συνηθίσαμε», στιχ. 24, 28, ενώ αποστασιοποιείται στους επόμενους στίχους «σαν όλα τα πράγματα που έχετε συνηθίσει, και σας μιλώ γι' αυτόν γιατί δεν βρίσκω τίποτε που να μην το συνηθίσατε», στιχ. 29-30, και, τέλος, η ειρωνική αποστασιοποίηση του ποιητικού υποκειμένου, επισφραγίζεται με τη λέξη στο α' ενικό πρόσωπο «προσκυνώ», στιχ. 32, στον τελευταίο στίχο.

4. Σημεία σύγκλισης και διαφορές των ποιημάτων, βάσει της αισθητικής τους

i. Σημεία σύγκλισης

Τα τρία ποιητικά υποκείμενα απομακρύνονται από την πραγματικότητα, ενώ εστιάζουν στη στιγμιαία πρόσληψή της και στις εσωτερικές αρνητικές πτυχές του ανθρώπου. Στην «Πόλις» αποσιωπάται η εξωτερική περιγραφή της πόλης, ενώ τα στοιχεία της πόλης που χρησιμοποιούνται, έχουν συμβολικό χαρακτήρα και συμβάλουν στην προβολή της εσωτερικής πραγματικότητας. Στα «Ανδρείκελα» δεν γίνεται καμία αναφορά σε οτιδήποτε φυσικό, παρά

²¹ Πολίτης (2009), σ. 283.

²² Βογιατζάκη (2009), σ. 138.

²³ Ο.π. σ. 140.

μόνο εστιάζεται ο εσωτερικός κόσμος των σύγχρονων ανθρώπων. Στην «Αφήγηση», επίσης, δεν περιγράφεται η πραγματικότητα μόνο ένας άνθρωπος που αντιπροσωπεύει όλους τους άλλους.

Η «Πόλις» χαρακτηρίζεται από αρνητικά συναισθήματα (φυγή, απαισιοδοξία). Η ίδια αρνητικότητα ισχύει και στα «Ανδρείκελα» (ανία, απαισιοδοξία, απογοήτευση από τη ζωή). Στην «Αφήγηση» το ποιητικό υποκείμενο εστιάζει στον αρνητικό εσωτερισμό του ανθρώπου (μοναξιά, ψυχικά αδιέξοδα, ψυχική αναπηρία)

ii. Διαφορές

Στην «Πόλις» γίνεται μία μικρή αναφορά σε δρόμους, σπίτια και γειτονιές της πόλης, παρ' όλο που η εξωτερική πραγματικότητα παραμένει απεριγράπτη. Στα «Ανδρείκελα» και στην «Αφήγηση» δεν γίνεται καμία απολύτως αναφορά στην πραγματικότητα. Στα «Ανδρείκελα» το ποιητικό υποκείμενο ταυτίζεται με τη συλλογικότητα την οποία εκφράζει. Στην «Πόλις» η ταύτιση αυτή είναι λιγότερο εμφανής, ενώ στην «Αφήγηση» το ποιητικό υποκείμενο, ενώ αρχικά φαίνεται να αποτελεί μέλος της συλλογικότητας, στη συνέχεια αποστασιοποιείται ειρωνικά απ' αυτή.

Επίλογος

Ο Συμβολισμός χαρακτηρίζεται από την απομάκρυνση από την πραγματικότητα, η οποία παρουσιάζεται όπως προσλαμβάνεται σε μία δεδομένη στιγμή, και από αρνητικά συναισθήματα όπως η απαισιοδοξία, η ανία και η απογοήτευση από τη ζωή. Η χρήση του συμβόλου αποσκοπεί στη μετάδοση ιδεών και συναισθημάτων. Τα χαρακτηριστικά του Συμβολισμού είναι εμφανή στην «Πόλις» και στα «Ανδρείκελα».

Στον Μοντερνισμό υπερβαίνεται ο ρεαλισμός και παρουσιάζεται η ταυτότητα του υποκειμένου. Η μοναξιά, η αποξένωση, τα ψυχικά αδιέξοδα και η ψυχοπνευματική αναπηρία αποτελούν κάποια από τα χαρακτηριστικά της μοντερνιστικής ποίησης, τα οποία χαρακτηρίζουν την «Αφήγηση».

Το ποιητικό υποκείμενο στην «Πόλις» εμφανίζεται να συνομιλεί με ένα άλλο υποκείμενο, ενώ φαίνεται να αποτελεί μέλος της συλλογικότητας. Στα «Ανδρείκελα» το ποιητικό υποκείμενο εκπροσωπεί μία συλλογικότητα, ενώ στην «Αφήγηση» αποστασιοποιείται από αυτή.

Βιβλιογραφία

Beaton, R. 1996. *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική λογοτεχνία, Ποίηση και Πεζογραφία, 1821-1992*, μτφ. Ζουργού, Ε. –Σπανάκη, Μ. Αθήνα: Νεφέλη.

Βογιατζάκη, Ε. 2009. *Αισθητικά Ρεύματα στο 19ο και 20ο αιώνα και στη Νεοελληνική Λογοτεχνία*. Κύπρος: Ανοιχτό Πανεπιστήμιο Κύπρου.

Καβάφης, Κ. 1984. «Η Πόλις» στο Γ.Π. Σαββίδη (επιμ.), *Ποιήματα 1897-1933*. Αθήνα: Ίκαρος, σ. 19.

Καρυωτάκης, Κ. «Ανδρείκελα» στο Γ.Π. Σαββίδη (επιμ.), *Ποιήματα και Πεζά - Ελεγείες και Σάτιρες 1927*. Αθήνα: Ίκαρος, σ. 89.

Καψωμένος, Ε. 1990. *Κώδικες και Σημασίες. Λογοτεχνία - Γλώσσα - Δραματουργία - Κινηματογράφος*. Αθήνα: Αρσενίδη.

Πολίτης, Λ. 2009. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Σεφέρης, Γ. 2008. «Αφήγηση» στο Ευριπίδης Γαραντούδης και Τάκης Καγιαλής (επιμ.), *Ο Σεφέρης για νέους αναγνώστες*, Αθήνα: Ίκαρος, σ. 168-174.